

УДК 572.71 (477.51.5) «16/18»

DOI 10.31654/2786-8478-2024-BN-1-2-71-85

Долженко Ю. В.

аспірант Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя,
молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
yuriy_dolzhenko@ukr.net
orcid.org/0000-0001-9807-283

**АНТРОПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА УКРАЇНЦІВ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ
XVII–XIX СТ. (ЧОЛОВІКИ)**

Статтю присвячено внутрішньогруповому аналізу чоловічої краніологічної серії XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини. Гіпотеза. Дослідженням перевіряється гіпотеза про те, що поховані чоловіки з Чернігово-Сіверщини за складом були морфологічно неоднорідні. Постановка проблеми. Результати антропологічних досліджень населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. поки що залишаються слабо висвітленими в наукових публікаціях. Вивчення антропологічного складу населення XVII–XIX ст. території України є важливою ланкою при дослідженні етногенезу на теренах України. Формування антропологічного складу українців Східного Полісся XVII–XIX ст. та його подальшого розвитку все ще залишається актуальною проблемою. Антропологія дає змогу визначити склад та ступінь фізичної спорідненості популяцій; з'ясувати вихідні території для груп, що мігрували, та простежити напрямок їхнього руху; висвітлити роль окремих етнічних компонентів у формуванні українців; визначити співвідношення місцевого та прибулого населення на окремій території, намітити напрямок їхніх генетичних зв'язків. Матеріал і методи. Матеріали для дослідження були отримані під час розкопок В. П. Коваленка, О. Б. Коваленка, О. П. Моці, О. Є. Черненко, О. Є. Веремейчик, Г. В. Жарова, А. Казакова, Ю. М. Ситого, В. І. Мезенцева, З. Козута, В. М. Скорохода, Т. М. Жарової, В. В. Рижого 2009–2021 рр., а також було враховано черепи, отримані при мацерації трупного матеріалу в різних клініках сучасної України та європейської частини РФ 1846–1929 рр., які повторно виміряв В. П. Алексєєв. В основі дослідження лежить принцип об'єктивності, було використано загальнонаукові (аналіз та синтез) і антропологічні методики. В роботі використано застосовано комп'ютерні програми, які створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 р. До внутрішньогрупового багатовимірного аналізу залучено 13 краніометричних ознак за Р. Мартіном. Мета роботи – ввести в науковий обіг новий краніологічний матеріал і після внутрішньогрупового аналізу визначити морфологічну структуру чоловіків з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст., виявити краніологічні варіанти в її складі. А також дати загальну морфологічну характеристику виявленим чоловічим варіантам на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи (синхроністичний метод), визначити відстані між окремими варіантами та серіями XII–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу і з'ясувати місце цих варіантів із Чернігово-Сіверщини в системі краніологічних типів Східної Європи. Результати. Вперше подається внутрішньогруповий аналіз серії чоловічих черепів Чернігово-Сіверщини методом канонічного аналізу. До аналізу було залучено 67 чоловічих черепів з поховань XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини. Завдяки наявності в складі загальної чоловічої вибірки чотирьох краніологічних варіантів підтверджено її неоднорідність. Висновки. При порівнянні чоловічих досліджуваних варіантів із синхронними та більш ранніми серіями XII–XIX ст. зі Східної, Центральної та Західної Європи методом багатовимірного канонічного

та кластерного аналізу відзначено їхню подібність до черепів з Волині і певною мірою київського Подолу та Вінниці.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, краніологія, морфологія, людський череп, фізична антропологія, біологія індивідуального розвитку, *Homo sapiens*. расовий тип, ейдномія, біологічний фактор, метисація, європеїдна раса, анатомія людини.

Людський череп є високоорганізованою структурою, що виникає в результаті взаємодії багатофункціональної анатомії, структурних адаптацій та еволюції [11, р. 559]. В антропології, черепам було присвячено дослідження на різноманітні теми, які передусім оберталися навколо взаємозалежності між конкретними фізичними об'єктами – черепами – та певними абстрактними категоріями – расами [10, р. 127–128]. Протягом останнього століття антропологічний дискурс зазнав кардинальних змін. Соціально-конструктивістський погляд на расу тривалий час формувався в американській антропології. Втім, типологічний підхід залишається важливим для фахівців із фізичної антропології в багатьох аспектах: розуміння людської варіативності, зв'язків між популяціями та еволюції людини [8, р. 103].

Досліджувати морфологічні характеристики типу *Homo sapiens* важливо для виявлення багатьох спірних явищ у морфології та расогенезі, що відбулись у XIV–XIX ст., як-от зменшення випинання потилиці, великий кут випинання носа, великий відсоток брахікранних черепів. Вивчення антропологічного складу населення XVII–XIX ст. є важливою ланкою при дослідженні етногенезу на теренах України. Формування антропологічного складу українців Східного Полісся XVII–XIX ст. та його подальшого розвитку все ще залишається актуальною проблемою. Антропологія дає змогу визначити склад та ступінь спорідненості популяцій; з'ясувати вихідні території для груп, що мігрували, та простежити напрямки їхнього руху; висвітлити роль окремих етнічних компонентів у формуванні українців; визначити співвідношення місцевого та прибулого населення на окремій території, намітити напрямки їхніх генетичних зв'язків.

Мета дослідження – ввести в науковий обіг новий краніологічний матеріал і після внутрішньогрупового аналізу визначити морфологічну структуру чоловіків з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст., виявити краніологічні варіанти в її складі. А також дати загальну морфологічну характеристику виявленим чоловічим варіантам на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи (синхроністичний метод), визначити часово-просторові характеристики між окремими варіантами та серіями XII–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу і з'ясувати місце цих варіантів із Чернігово-Сіверщини в системі краніологічних типів Східної Європи.

Матеріал та методика. У цій роботі автор дослідив 107 чоловічих черепів XVII–XIX ст. із Чернігово-Сіверщини (Табл. 1). Середні дані та характеристика певної частини були опубліковані раніше, де подавався їхній детальний опис [2, с. 66–75], тому в цій статті характеристики збірної серії не подаємо. З огляду на те, що не всі черепи вціліли повністю, певна кількість їх фрагментована, за індивідуальними даними для внутрішнього багатовимірного аналізу відібрано тільки 67 черепи.

На відміну від попередньої роботи [2, с. 66–75], до загальної чоловічої серії Чернігово-Сіверщини (Табл. 1) ввійшли такі краніологічні групи: м. Любеч – два черепи XVII ст., м. Остер – чотири черепи XVII ст.; с. Виповзів – три черепи; Батурич – 76 черепів XVII–XVIII ст.; Глухів – один чоловічий череп XVIII ст.; Датування поховань із м. Чернігів іще триває, тому місто представлено на сьогодні тільки п'ятьма черепами XVII–XIX ст. З м. Остер – три чоловічих черепи. З невстановлених населених пунктів Чернігівської губернії – 14 чоловічих черепів, які ввійшли в науковий обіг В. П. Алексеєв [Докладніше про походження матеріалів та авторів, які їх ввели в науковий обіг див.: 1]. З м. Прилуки – один чоловічий череп [7], с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) – п'ять

черепів XVIII ст. [3], залучено й чоловічий череп із поховання 1 в с. Рогинці Сумської обл. [5; 6].

Скелетні останки із поховань було опрацьовано в Інституті археології НАН України. Черепи вимірювалися за стандартною (широкою) краніологічною методикою. За Р. Мартіном вказувалася нумерація ознак, Краніометрична точка лямбда визначалася за методом Л. Г. Д. Бакстона та Г. Д. Моранта. Назомалярний та зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми. Для кількісної оцінки міри прояву монголоїдних рис використовувалися традиційні показники: загальний індекс сплюсненості лицьового скелета (надалі – СЛС), преаурикулярний фаціоцеребральний показник (надалі – ПФП) і умовна частка монголоїдного елемента (надалі – УЧМЕ). Дані описувалися і аналізувалися відповідно до показників, за якими значення СЛС, менше за 20 і ПФП, менше за 90,6 показові для «чистих» європеїдів, а значення СЛС понад 80 і ПФП понад 96,8 – для «чистих» монголоїдів. Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец. Стаття похованих визначалася за особливостями будови черепа й кісток посткраніального скелета, зокрема таза. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік. Застосовувалися внутрішньогруповий багатовимірний аналіз, методи канонічного та кластерного аналізу за В. Є. Дерябіним [1].

При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1993 р., а також А. В. Громов 1996 р.

Під час внутрішньогрупового багатовимірного аналізу використано один індекс та 12 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

В основу краніологічної характеристики добірки покладено індивідуальні виміри та індекси черепів.

Результати досліджень та їх обговорення. Отже, в Табл. 1 наведено середні дані 107 чоловічих черепів.

Таблиця 1

**Середні розміри та індекси чоловічих черепів
з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.**

№ за Марті- ном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	180,2	99	6,9*	0,69	0,49	164,0	196,0
8	Поперечний діаметр	146,2	94	5,4*	0,56	0,40	133,4	160,0
17	Висотний діаметр	136,0	90	5,7*	0,60	0,42	119,0	148,0
5	Довжина основи черепа	101,9	87	4,4*	0,47	0,33	91,0	111,0
9	Найменша ширина лоба	97,8	99	4,3	0,44	0,31	88,0	109,0
10	Найбільша ширина лоба	123,6	76	5,0	0,58	0,41	111,0	133,0
11	Ширина основи черепа	128,1	70	4,7	0,57	0,40	118,0	138,7

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
12	Ширина потилиці	111,8	77	4,8*	0,55	0,39	101,0	126,0
45	Виличний діаметр	135,7	87	4,6**	0,50	0,35	125,0	145,1
40	Довжина основи обличчя	97,6	81	5,1	0,56	0,40	81,5	109,0
48	Верхня висота обличчя	66,7	89	3,7**	0,39	0,28	56,5	76,7
47	Повна висота обличчя	114,5	40	6,8	1,07	0,76	97,0	130,0
43	Верхня ширина обличчя	105,6	94	4,0	0,41	0,29	92,0	115,0
46	Середня ширина обличчя	96,1	82	5,4*	0,60	0,42	82,0	112,0
55	Висота носа	50,4	89	2,7	0,29	0,20	44,0	58,0
54	Ширина носа	24,7	88	1,9	0,20	0,14	20,6	29,0
51	Ширина орбіти	42,2	89	2,0*	0,21	0,15	38,0	46,4
52	Висота орбіти	32,0	89	2,1*	0,22	0,15	26,0	38,0
20	Вушна висота	116,0	85	3,7**	0,40	0,28	105,0	125,7
SC (57)	Симотична ширина	9,6	91	1,8	0,19	0,13	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,5	90	1,2*	0,12	0,09	2,0	6,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,7	84	2,3	0,25	0,17	19,6	28,0
DS	Дакріальна висота	12,6	83	1,9*	0,21	0,15	8,0	16,0
FC	Глибина іклової ямки	-5,3	100	1,7*	0,19	0,13	-1,2	-9,5
32	Кут профілю лоба від nas.	86,9°	65	4,4*	0,55	0,39	78,0°	95,0°
GM/F N	Кут профілю чола від gl	79,0°	65	4,6*	0,57	0,40	71,0°	88,0°
72	Кут загальнолицьовий	85,7°	63	3,4*	0,43	0,30	76,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	86,9°	65	3,9*	0,49	0,34	74,0°	94,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,5°	52	6,2	0,86	0,61	63,0°	89,0°
75(1).	Кут випинання носа	30,8°	67	5,1*	0,63	0,44	20,0°	41,0°
77.	Назомаллярний кут	138,6°	85	4,7*	0,52	0,37	128,0°	151,0°
∠ Zm.	Зигомасиллярний кут	128,4°	82	4,6**	0,51	0,36	119,0°	144,0°
	Надперенісся	2,5	107	0,9	0,11	0,08	1,0	5,0
	Надбрівні дуги	1,8	89	0,4	0,05	0,03	1,0	3,0
	Зовнішній потиличний горб	1,4	86	1,0	0,12	0,09	0,0	4,0
	Соскоподібний відросток	2,4	85	0,7	0,09	0,06	1,0	3,0
	Передньоносова ость	3,8	93	1,0	0,13	0,09	1,0	5,0

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
23а	Горизонтальна окружність через офріон	518,4	71	10,6**	1,26	0,89	492,0	541,0
Індекси:								
8:1	Черепний	81,3	94	4,4*	0,45	0,32	70,7	91,6
17:1	Висотно-поздовжній	75,6	89	3,9*	0,41	0,29	67,4	87,0
17:8	Висотно- поперечний	93,0	89	5,3*	0,56	0,39	79,6	105,8
9:8	Лобно-поперечний	66,2	92	5,2*	0,54	0,38	57,9	98,8
20:1	Висотно-поздовжній	65,0	72	2,8*	0,33	0,23	59,3	72,2
20:8	Висотно- поперечний	79,5	72	3,6	0,42	0,30	67,1	88,2
10:8	Коронарно- поперечний	84,6	80	3,1	0,35	0,24	77,6	92,3
9:10	Широтний лобний	79,4	94	3,8*	0,40	0,28	68,8	90,2
45:8	Поперечний фаціо- церебральний	92,6	73	3,6	0,42	0,30	82,2	102,2
48:17	Вертикальний фаціо- церебральний	48,8	71	3,6	0,42	0,30	36,4	57,0
9:45	Лобно-виличний	71,8	73	3,3	0,39	0,28	61,4	78,7
10:45	Коронарно- виличний	91,3	72	4,1*	0,49	0,35	78,9	102,4
40:5	Випинання обличчя	95,9	80	4,1	0,46	0,33	87,8	106,5
47:45	Загальний лицьовий	84,4	36	4,9**	0,82	0,58	71,7	97,3
48:45	Верхній лицьовий	49,1	82	3,5*	0,39	0,28	33,8	59,0
54:55	Носовий	49,1	88	3,8	0,41	0,29	38,7	57,2
DS:D C	Дакріальний	53,3	83	9,5*	1,04	0,74	29,6	73,2
SS:S C	Симотичний	47,4	90	11,5	1,21	0,86	26,1	83,7
52:51	Орбітний	75,9	89	4,3**	0,46	0,33	65,0	86,4
63:62	Піднебінний	79,7	75	7,9*	0,91	0,64	64,2	102,3
61:60	Щелепно- альвеолярний	116,6	67	8,2*	1,00	0,71	91,4	134,0
<p>М – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.</p>								

Внутрішньогруповий аналіз. Для більшої об'єктивності в оцінці як чоловічого, так, і жіночого населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. ми вирішили використати математичний метод. На першому етапі дослідження розглянемо структуру чоловічого населення. До багатовимірного канонічного аналізу залучено тільки 67 чоловічих черепів, про які вже йшлося, в котрих повністю представлено 12 краніометричних ознак та 1 індекс, що мають велику таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота

Особливістю I варіанта можна вважати малу висоту черепної коробки та помірне профілювання обличчя. При розрахуванні показників сплюсненості лицьового скелета виявилось, що I варіант європейський, однак значення СЛС виявлено більше, ніж має бути у «чистих» європейців (30,21). Співвідношення лицьового та мозкового відділів чоловічих черепів (ПФП) варіанта I відповідно становить 92,72, отже, трохи більше, ніж 90,6. При вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилось, що в варіанті I відсоток УЧМЕ становить 22,53. Отже, в ньому проявилася дуже мала частка метисації (або монголоїдного компонента).

Таблиця 2

**Чотири краніологічні варіанти чоловічої вибірки XVII–XIX ст.
з Чернігово-Сіверщини**

Ознаки [7]	Варіант I N=12	Варіант II N=8	Варіант III N= 25	Варіант IV N= 22
1. Поздовжній діаметр	176,8	181,8	177,7	183,9
8. Поперечний діаметр	150,2	149,8	145,9	143,8
1:8 Черепний індекс	85,0	82,4	82,2	78,3
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	128,2	136,0	136,4	139,9
9. Найменша ширина лоба	97,0	92,7	100,2	97,9
5. Довжина основи черепа	98,9	103,5	101,4	102,7
45. Виличний діаметр	136,3	134,2	136,4	133,6
43. Верхня ширина обличчя	104,5	102,7	106,6	105,6
48. Верхня висота обличчя	66,2	66,0	67,9	65,7
48:45 Верхній лицьовий	47,7	49,3	49,8	49,1
55. Висота носа	50,3	51,3	50,8	49,7
54. Ширина носа	25,5	25,7	24,5	24,5
54:55 Носовий	50,8	50,2	48,3	49,3
51. Ширина орбіти	41,1	41,3	42,1	42,4
52. Висота орбіти	29,9	30,8	32,4	32,6
52:51 Орбітний індекс	72,8	74,6	76,9	76,9
77. Назомаллярний кут	142,6°	139,5°	138,4°	135,9°
∠Zm'. Зигмаксиллярний кут	129,9°	126,9°	127,4°	128,5°
75 (1). Кут випинання носа	30,3°	33,0°	30,4°	30,6°
SS:SC. Симотичний індекс	51,5	48,1	46,9	45,5
72. Загальний кут обличчя	85,8°	85,0°	85,1°	86,9°
9:45 Лобно-виличний	71,5	69,2	73,0	73,3
9:8 Лобно-поперечний	64,7	62,0	68,7	68,1
DS:DC Дакріальний індекс	53,5	53,8	51,0	52,4
17:1 Висотно-поздовжній	72,5	74,8	76,4	76,2
17:8 Висотно-поперечний	85,4	90,8	92,9	97,2
48:17 Вертикальний фаціо-церебральний	49,5	48,6	49,8	46,5
45:8 Поперечний фаціо-церебральний	91,0	89,6	93,2	92,9
N – кількість черепів.				

Краніологічний варіант II складається з восьми чоловічих черепів та характеризується помірним поздовжнім і великим поперечним діаметром черепної коробки. Загалом він брахікранний (82,4). Висотний діаметр черепної коробки помірний, на межі з великими категоріями розмірів. Довжина основи черепа середня (103,5). Лобна кістка вузька (найвужча з усіх виокремлених варіантів).

Ширина обличчя в краніологічному варіанті II середня, позаяк величній діаметр, виміряний на вісьмох черепах, становить 134,2 мм. Верхня висота обличчя мала, за верхньолицьовим індексом обличчя широке (еурен). Довжина основи обличчя потрапляє до категорії помірних розмірів (на межі з малими категоріями). Величина назомалярного кута мала, тож обличчя різко профільоване на рівні орбіт. На середньому рівні профілювання також сильне. Загальний кут лицьового профілю цього варіанта становить $85,0^\circ$, що вказує на ортогнатне обличчя (Табл. 2).

Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, відносна їх висота мала (хамеконхія). Ніс середньої висоти та помірної ширини, отже, середньоширокий за індексом (мезоринія), випнутий сильно. Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе – за дакріальним. Відрізняється від першого варіанта нижчим переніссям та помірно високою черепною коробкою.

Краніологічний варіант III складається із 25 чоловічих черепів. Найбільша кількість черепів у ньому дає підстави назвати його основним. Він характеризується малим поздовжнім і великим поперечним діаметром черепної коробки. Загалом він брахікранний (82,2). Висотний діаметр черепної коробки помірний. Довжина основи черепа середня. Відрізняється від другого варіанта широкою лобною кісткою, високим черепом за висотно-поздовжнім індексом (гіпсікранія), помірним фаціо-церебральним показником та середньовисокими орбітами (Табл. 2). За носовим показником варіант III характеризується найвужчим носом із усіх варіантів Чернігово-Сіверщини та найвищим обличчям.

Краніологічний варіант IV складається з 22 черепів. На відміну від попередніх цей варіант характеризується мезокранною черепною коробкою, індекс – 78,3, найвищим висотним діаметром, та, на противагу третьому варіанту, помірно широким чолом (Табл. 2). Величній діаметр помірний (найвужче обличчя з усіх виокремлених варіантів). Обличчя ортогнатне. Вертикальний фаціо-церебральний показник дуже малий.

Простежимо зв'язки чотирьох варіантів чоловічої групи Чернігово-Сіверщини з 59 серіями Східної Європи (виняток становлять вибірки Кавказу) (Табл. 3). За даними краніометрії методом канонічного та кластерного аналізу, до якого залучалися групи з с. Підборці Дубенського р-ну; с. Лютьєнка XVII–XVIII ст.; київського Подолу (збірна серія) XVI–XVIII ст.; Луцька (збірна серія) XVII–XX ст.; київського Арсеналу; Рівного; Ратнева XIV–XV ст.; Жовнино XVI–XVIII ст.; Чигирини XVI–XVII ст.; київського Михайлівського монастиря XV–XVIII ст.; Вишгорода XVII ст.; Меджибіж XIV–XVI ст.; Вінниці; Стайок, м. Одеси. Білоруси представлені двома серіями: збірна група та вибірка з Полісся XVIII–XIX ст. Росіяни – з Орловської губ., Себежа, Старої Ладogi-1; Старої Ладogi-2; Ярославля XVII ст., Пскова XIV–XVI ст.; Козіна XVIII ст.; Новгородa XVI–XVIII ст.; Поріц (Порицы, Ижоры, РФ). Балти – 16 серій. Латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова, – Леймані (*Leimani*) XVII–XVIII ст., Пургайлі (*Purgaili*) XVIII ст., Мартиньсала XIV–XVII ст.; трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексєєв: латиші-1 (Дурбе), латиші-2 (західні) і латиші-3 з Лудзи та однією XIX ст. за Г. В. Зариня – Орманькалнс. Залучалися також литовці з м. Каунас (*Kaunas*). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. П. Алексєєва, литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса XVIII–XIX ст., де було багато поляків і євреїв. П'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст.; Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст.; Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст.; Арду; Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. та фіни (*suomalaiset*). Молдавани представлені однією групою: Варатік (*Văratik*) Ришканського р-ну (XVII–XIX ст.). Окрім того, залучалися такі п'ять груп з Німеччини: Кенігсберґ (*Königsberg*) XVII–XIX ст.; Целендорф (*Zellerndorf*); Пфейфер (*Pfeifer*); Вюртемберг (*Wurtemberg*) та Тюбінген (*Tubingen*) [1, с. 53]. Разом з чотирма варіантами – всього 59 чоловічих серій (Табл. 3).

Таблиця 3

Дистанція між чоловічими 59 серіями та чотирма краніологічними варіантами Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1	2	3	4	5
1.	Краніологічний варіант I	-1,229	-1,698	-0,462
2.	Краніологічний варіант II	-1,577	0,258	0,206
3.	Краніологічний варіант III	-1,098	0,037	0,163
4.	Краніологічний варіант IV	-0,700	1,502	0,560
5.	Поділ (м. Київ)	-0,777	0,542	0,244
6.	С. Меджибіж (Хмельниччина, Межибож)	-0,565	0,102	0,101
7.	М. Ужгород	-1,858	0,128	0,836
8.	Арсенал (м. Київ)	-0,437	-0,091	0,423
9.	М. Рівне (Волинь)	-1,280	0,278	0,411
10.	С. Ратнів (Волинь)	-1,570	0,226	0,346
11.	С. Жовнино (Черкащина; м. Желні, Русь)	-1,624	-0,026	-0,159
12.	М. Луцьк (збірна)	-1,098	0,004	0,899
13.	М. Білгород (Слобожанщина)	-0,649	0,139	0,212
14.	М. Суми	-0,498	0,241	-0,015
15.	С. Лютенька (Полтавщина)	0,271	0,191	-0,415
16.	С. Підборці (Волинь)	-1,295	0,877	0,199
17.	Степова Наддніпрянщина (збірна)	0,217	0,239	-0,321
18.	Михайлівський монастир (м. Київ)	-0,388	0,650	-0,171
19.	М. Вінниця	-1,169	0,170	0,101
20.	М. Чигирин	-0,047	0,118	0,056
21.	М. Вишгород	-0,127	0,005	0,123
22.	С. Стайки (Київщина)	0,673	0,123	-0,658
23.	Ф. Каламіта (Крим)	-0,540	0,285	-0,009
24.	С. Лукомль, РБ (центр Вітебської обл.)	0,393	-0,800	-0,617
25.	Білоруси (Полісся)	-1,105	-0,877	-0,968
26.	С. Пруси, РБ (центр Мінської обл.)	-0,255	-0,824	-0,885
27.	Білоруси (збірна) за Алексєєвим В. П.	0,362	0,475	0,019
28.	Курська губ.	0,431	-0,447	-0,784
29.	Орловська губ.	0,248	-0,295	-0,300
30.	М. Одеса	0,026	0,379	0,304
31.	Сланцевський район, РФ	0,331	0,857	-0,306
32.	М. Ярославль, РФ	-0,076	0,373	-1,316
33.	Стара Ладога-1, РФ	-0,035	-0,253	-0,566
34.	Стара Ладога-2, РФ	0,714	-0,052	-0,532
35.	М. Себеж, РФ	-0,057	-0,503	-0,514
36.	С. Варатік (рум. <i>Varatik</i>), Молдова	-0,157	-0,414	-0,897
37.	С. Козіно, РФ	-0,227	-0,807	-0,606
38.	М. Псков, РФ	0,275	-0,223	-0,564
39.	Новгород-1, РФ	0,323	-0,246	-0,526
40.	Новгород-2, РФ	0,441	-0,737	0,340
41.	С. Поріци, РФ	0,035	1,167	-1,312
42.	М. Кенігсберг (нім. <i>Königsberg</i>)	1,119	-1,252	1,383
43.	Целендорф (нім. <i>Zelldorf</i>)	0,157	-1,469	0,429

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5
44.	Пфейфер (нім. <i>Pfeifer</i>)	0,690	-0,941	0,424
45.	Вюртемберг (нім. <i>Württemberg</i>)	0,540	-1,550	0,852
46.	М. Тюбінген (нім. <i>Tübingen</i>)	0,767	-1,406	0,401
47.	С. Тервете (латис. <i>Tērvete</i>), латиші	0,992	1,018	1,064
48.	С. Леймані (латис. <i>Leimaņi</i>), латиші	0,919	1,286	0,697
49.	Посел. Пургайлі (латис. <i>Purgaiļi</i>), центральна частина Відземе (<i>Vidzeme</i>), латиші	0,469	1,209	-0,323
50.	Мартиньсала (лат. <i>castrum Holme</i>), латиші	0,828	0,762	0,479
51.	С Кабіна (ест. <i>Kabina küla</i>), естонці	0,506	0,201	-0,361
52.	М. Отепя (ест. <i>Otepää</i>)	0,924	-0,124	0,088
53.	Ф. Варбола (лат. <i>Castrum Warbole</i> , ест. <i>Varbola Jaanilinn</i>)	1,107	0,610	0,534
54.	М. Кохтла-Ярве (ест. <i>Kohtla-Järve</i>), естонці	0,449	0,096	-0,736
55.	С. Арду (ест. <i>Ardu</i>)	1,341	0,532	-0,330
56.	Естонці (<i>eestlased</i>)	1,164	0,441	0,366
57.	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	0,754	0,085	-0,122
58.	Латиші-1 (м. Дурбе (<i>Durbe</i>))	0,735	0,132	0,872
59.	Латиші-2 (західні)	0,922	-0,041	0,245
60.	Латиші-3 (східні латиші з м. Лудза (<i>Ludza</i>))	0,650	-0,010	-0,022
61.	Литовці (<i>lietuviai</i>)	-0,648	-0,789	1,317
62.	С. Йиуга (ест. <i>Jõuga</i>)	0,451	0,479	-0,126
63.	Орманькалнс (латис. <i>Ormaņkalns</i>)	0,861	-0,344	0,226

Виявлено, що у двомірній проекції чоловічий краніологічний варіант I єдиний, що отримав великі від'ємні значення (Табл. 3), як за КВ I (-1,229) – 24,0% загальної дисперсії), так і за КВ II (-1,698) – 17,4% загальної дисперсії, та помірні від'ємні значення КВ III (-0,462). Він позначений у нижній лівій частині координатного поля, й, певною мірою, найближчою групою, подібною до нього, можна назвати білорусів із Полісся (Рис. 2, 3). Із 14 залучених до аналізу ознак морфологічно в них ідентичні – висота обличчя, висота перенісся, подібні – довжина черепної коробки, висота носа, орбіт. На цьому тлі відмінними є виличний діаметр та назомалярний кут, який вищий у варіанта I.

Свою чергою, краніологічний варіант II отримав від'ємні значення КВ I та додатні – КВ II (-1,577; 0,258) і посів своє місце поряд із сільською групою з Волині – Ратнів (Рис. 2, 3). Між ними виявлено багато подібних та ідентичних морфологічних ознак: поздовжній, поперечний і висотний діаметр черепної коробки, висота обличчя, носа, ширина орбіт та назомалярний кут обличчя.

Краніологічний варіант III отримує великі від'ємні значення за КВ I (-1,098) та дуже слабкі додатні значення за КВ II і КВ III (0,037; 0,163). Загалом найближчою групою до третього варіанта виявилася міська вибірка з Волині – черепи людей, похованих у м. Рівне в XVI–XVIII ст. поряд із костелом св. Антонія [4, с. 7–16]. Ідентичними в них виявилися ширина та висота черепної коробки, ширина лоба й висота орбіт. Подібними є виличний діаметр, ширина орбіт, зигомаксиллярний кут обличчя. Також слід відзначити вибірку зі Східного Поділля – Вінниці, щоправда, вона тільки за КВ I і КВ III (-1,169; 0,101) подібна до варіанта III (Рис. 3, Табл. 3).

Краніологічний варіант IV єдиний, який проявив південний напрямок зв'язку з київською чоловічою вибіркою Поділ. Між ними виявлено таку морфологічну схожість: ширина черепної коробки, обличчя, ширина й висота орбіт, назомалярний кут обличчя та випинання носа.

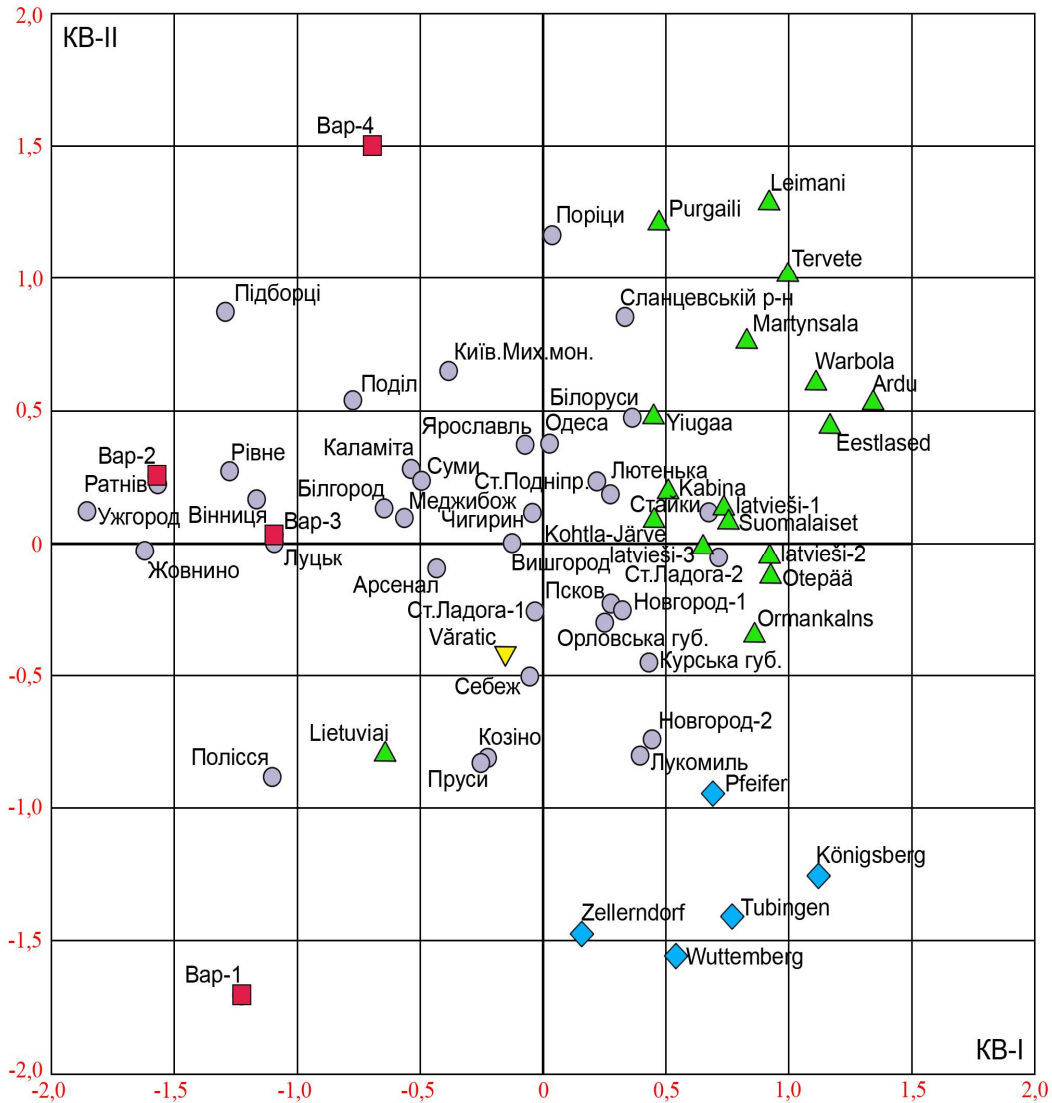

Рис. 2. Чотири чоловічі краніологічні варіанти з Чернігово-Сіверщини у просторі KV I та KV II порівняно з 59 серіями з Європи

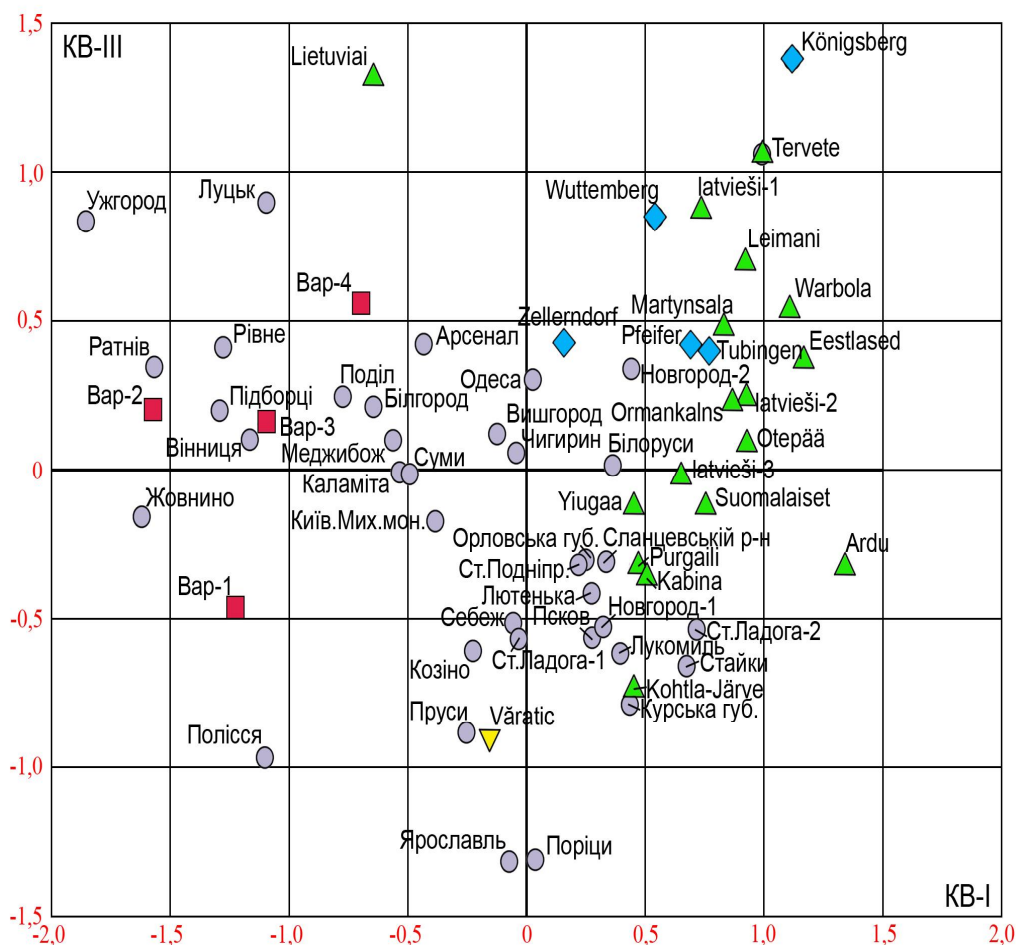

Рис. 3. Чотири чоловічі краніологічні варіанти з Чернігово-Сіверщини у просторі KV I та KV III порівняно з 59 серіями з Європи

Висновки. За допомогою канонічного аналізу встановлено, що брахікранна, порівняно широколиця, ортогнатна з сильно профільованим обличчям чоловіча серія з Чернігово-Сіверщини має в складі чотири краніологічні варіанти, що підтверджує попередні висновки щодо її морфологічної неоднорідності.

1. Виявлено, що виокремлений краніологічний варіант IV, що складається з 22 чоловічих черепів, на відміну від решти трьох варіантів Чернігово-Сіверщини, характеризується мезокранною черепною коробкою. Цей факт особливий, позаяк із території України мезокранних груп виявлено одиниці.

2. При порівнянні досліджуваних чотирьох краніологічних варіантів та 59 чоловічих серій території Європи виявлено північно-західний напрямок зв'язків, а саме: Волинь, Білоруське Полісся та меншою мірою київський Поділ (південний напрям), м. Вінниця. Отже, морфологія черепної коробки та обличчя майже не виходить за межі Полісся загалом. Винятком є міська серія з Вінниці.

Узагальнення отриманих даних щодо чоловічих черепів відкриває перспективу подальшого порівняння мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. з давньоруським населенням X–XIII ст.

Подяки: висловлюю щирю вдячність Ю. М. Ситому, О. Є. Черненко, Г. В. Жарову, О. М. Веремейчик та В. В. Рижому за наданий краніологічний матеріал. Також дякую І. Г. Широкову за надані індивідуальні дані з Чернігівської губернії, які виміряв В. П. Алексєєв.

Література

1. Долженко Ю. В. Антропологічна структура жіночого населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: біологія. 2022. Вип. 53. С. 46–45. <https://doi.org/10.24144/1998-6475.2022.53.46-60>
2. Долженко Ю. В. Краніологія чоловіків Східного Полісся XVII–XIX ст. (Чернігово-Сіверщина). *Нотатки сучасної біології*. 2023. Т. 1(5). С. 66–75. <https://doi.org/10.29038/NCBio.23.1-10>
3. Долженко Ю. В., Жаров Г. В. Морфологія черепів похованих у с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) Сумської обл. (XVIII–XIX ст.) // *Нотатки сучасної біології*. Т. 6. № 2. 2023. С. 40–52. <https://doi.org/10.29038/NCBio.23.2-1>
4. Долженко Ю., Прищепя Б. Краніологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник. Хмельницький, 2015. Вип. 4. С. 7–16.
5. Жаров Г. В., Жарова Т. М. Дослідження Лівобережної комплексної археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ, 2010. С. 108–109.
6. Жаров Г. В., Жарова Т. Н. Археологическая разведка на Черниговщине. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ, 2002. С. 116–118.
7. Скороход В. М., Долженко Ю. В. Поховання з розкопок 2020 р. в м. Прилуки Чернігівської обл. *III міжнародна науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи»*, м. Київ, 20 трав. 2022 р. Київ, 2022. С. 60–63.
8. Caspari R. Race, Racism, and Racial Thinking Implications for Biological Anthropology. *A Companion to Biological Anthropology*. John Wiley & Sons, 2023. P. 103–121.
9. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage, Jena: Gustaf Fisher, 1928. Bd. II. 1062 S.
10. Roque R. Anthropology and the Circulation of Human Skulls in the Portuguese Empire, 1870–1930. Palgrave: MacMillan, 2010.
11. Wang Q., Menegaz R. A. Skull: Function – New Directions. *A Companion to Biological Anthropology*. John Wiley & Sons, 2023. P. 559–571.

References

1. Dolzhenko, Yu.V. (2022). Antropolohichna struktura zhinochoho naselennia Chernihovo-Sivershchyny XVII–XIX st. [Anthropological Structure of the Female Population of Chernihiv-Siver Region, 17th – 19th Centuries]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: biolohiia – Scientific Bulletin of Uzhhorod University, Series: Biology*, 53, 46–45. <https://doi.org/10.24144/1998-6475.2022.53.46-60> [in Ukrainian].
2. Dolzhenko, Yu.V. (2023). Kraniolohiia cholovikiv Skhidnoho Polissia XVII–XIX st. (Chernihovo-Sivershchyna) [Craniology of the Eastern Polissian Male Series of the 17th – 19th Cent. (Chernihiv-Siverian Region)]. *Notatky suchasnoi biolohii – Notes in Current Biology*, 1 (5), 66–75. <https://doi.org/10.29038/NCBio.23.1-10> [in Ukrainian].
3. Dolzhenko, Yu.V., Zharov, H.V. (2023). Morfolohiia cherepiv pokhovanykh u s. Zalutske (ur. Staikin Verkh) Sums'koi obl. (XVIII–XIX st.) [Morphology of the Skulls from the Burials in the Village of Zalutske (tract Staikyn Verkh), Sumy Region (the 18th – 19th Centuries)]. *Notatky suchasnoi biolohii – Notes in Current Biology*, 6 (2), 40–52. <https://doi.org/10.29038/NCBio.23.2-1> [in Ukrainian].
4. Dolzhenko, Yu., Pryshchepa, B. (2015). Kraniolohiia pokhovanykh u Rymokatolytskomu kosteli sv. Antoniiia mista Rivnoho XVI–XVII st. [Craniology of the Buried in the Roman Catholic Church of St. Anthony in the City of Rivne in the 16th – 17th Centuries]. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh» – Archaeological Studies «Mezhybizh»*, 4, 7–16. [in Ukrainian].
5. Zharov, H.V., Zharova, T.M. (2010). Doslidzhennia Livoberezhnoi kompleksnoi arkheolohichnoi ekspedytzii [Research of the Left Bank Complex Archaeological Expedition]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini – Archaeological Research in Ukraine*. Kyiv, pp. 108–109. [in Ukrainian].

6. Zharov, H.V., Zharova, T.N. (2002). Arkheolohicheskaia razvedka na Chernigovshchine [Archaeological Survey in the Chernihiv Region]. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000–2001 rr. – Archaeological Discoveries in Ukraine 2000–2001*. Kyiv, pp. 116–118. [in Ukrainian].
7. Skorokhod, V.M., Dolzhenko, Yu.V. (2022). Pokhovannia z rozkopok 2020 r. v m. Pryluky Chernihivskoi obl. [Burials from the 2020 Excavations in the City of Pryluky, Chernihiv Region]. *III mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Istoriia, kultura, pam'iat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy», m. Kyiv, 20 trav. 2022 r. – III International Scientific and Practical Conference «History, Culture, Memory in the Scientific Dimension: State, Prospects»*. Kyiv, pp. 60–63. [in Ukrainian].
8. Caspari, R. (2023). Race, Racism, and Racial Thinking Implications for Biological Anthropology. *A Companion to Biological Anthropology*. John Wiley & Sons, pp. 103–121.
9. Martin, R. (1928). Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage, Jena: Gustaf Fisher, 1928. Bd. II. 1062 S.
10. Roque, R. (2010). Anthropology and the Circulation of Human Skulls in the Portuguese Empire, 1870–1930. Palgrave: MacMillan.
11. Wang, Q., Menegaz, R.A. (2023). Skull: Function – New Directions. *A Companion to Biological Anthropology*. John Wiley & Sons, pp. 559–571.

Dolzhenko Y.

PhD student of Nizhyn Mykola Gogol State University,
junior researcher of Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine
yuriy_dolzhenko@ukr.net
orcid.org/0000000198072835

ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF THE MALE POPULATION OF CHERNIHIV-SIVERIA LAND OF THE 17TH–19TH CENTURIES

Material and methods. The article is devoted to the intra-group analysis of the male craniological series of the 17th – 19th centuries from Chernihiv-Siveria Land. Materials for it were obtained during the excavations made by V. Kovalenko, O. Kovalenko, O. Motsia, O. Chemenko, O. Veremeichyk, G. Zharov, A. Kazakov, Yu. Sytyi, V. Mezentsev, Z. Kohut, V. Skorokhod, T. Zharova, V. Ryzhyi in 2009–2021, as well as during maceration of cadaveric material in various clinics of Ukraine and the Moscow Empire in 1846–1929, repeated by V. Alekseev. The basis of the study is the principle of objectivity; general scientific anthropological methods (analysis and synthesis) were used. The authors used the software created by B. and O. Kozintsevs in 1991. The intragroup multidimensional analysis involved 13 craniometric features according to R. Martin. The purpose of the work is to introduce a new craniological material into scientific circulation and, after intragroup analysis, to determine the morphological structure of men from the Chernihiv-Siveria Land of the 17th – 19th centuries, to identify craniological variants in its composition. To give a general morphological description of the identified male variants against the background of adjacent ethnic groups of Ukraine and Eastern Europe (synchronistic method), to determine the distances between individual variants and series of the 12th – 19th centuries using multidimensional canonical and cluster analysis and find out the place of these variants from Chernihiv-Siveria Land within the system of craniological types of Eastern Europe. Outcomes. For the first time, the intragroup analysis of a series of male skulls of Chernihiv-Siveria Land by the method of canonical analysis is submitted. The analysis involved 72 male skulls from the burials of the 17th – 19th centuries. from Chernihiv-Siveria Land. The presence of four craniological variants proved the heterogeneity of the general male sample. Conclusions. When comparing the studied male variants with synchronous and earlier series of the 12th – 19th centuries from

Eastern, Central and Western Europe, the method of multidimensional canonical and cluster analysis showed their similarity to the skulls from Volhynia and, to a certain extent, of the Kyivan Podillia and Vinnytsia.

Key words: craniology; morphology; Chernihiv-Siveria Land of the 17th – 19th centuries; human skull; physical anthropology; Homo sapiens, Racial type, Caucasian race, Eidonomy, biological factor, miscegenation, Caucasian race, human anatomy.

Стаття до редакції надійшла 30.05.2024 року
Рецензія на статтю надійшла 18.06.2024 року